
Otwarcia

Manifest Otwartej Humanistyki

Warszawa, wrzesień 2024¹

TEKSTY DRUGIE 2025, NR 3, S. 301–307

DOI: 10.18318/td.2025.3.18

Otwarta nauka to przyszłość humanistyki i podstawa jej wpływu społecznego. Otwarta wymiana wiedzy napotyka dziś takie bariery, jak uzależnienie oceny jakości publikacji od komercyjnych platform zarządzania wiedzą, nieobecność różnorodnych form otwartej komunikacji naukowej w systemie ewaluacji, a także brak takiej krajowej polityki otwartości, która zachęciłaby uczonych, redakcje czasopism i wydawnictwa do wdrażania praktyk otwartej nauki. Chcemy to zmienić! Postulujemy, by nowy system ewaluacji uwzględniał i wspierał praktyki otwartej nauki, a także efekty badań naukowych właściwe humanistyce. Ponadto dla rozwoju i umiędzynarodowienia humanistyki kluczowe jest systemowe wspieranie wydawnictw wprowadzających modele otwartego publikowania, a także inwestowanie w krajową infrastrukturę otwartej nauki.

¹ Manifest przygotowano w ramach prac Centrum Humanistyki Cyfrowej IBL PAN; źródło: <https://operas.pl/manifest-otwartej-humanistyki/> (5.05.2025). Tekst publikujemy w oryginalnym brzmieniu, poprawiono jedynie interpunkcję i literówki.

Otwarta nauka to o wiele więcej niż sam otwarty dostęp, który w wersji płatnej dla twórców (tzw. złota droga) czy samoarchiwizacji w repozytorium (tzw. zielona droga) stanowi niedoskonałą protezę skutecznej komunikacji naukowej. Postulat otwartego dostępu został zawłaszczony przez międzynarodowe korporacje, które (podobnie jak inni giganci technologiczni) oferują użytkownikom swych platform zarządzania wiedzą część usług w dziedzinie udostępniania i agregowania danych o publikacjach naukowych za darmo, aby ugruntować oligopol w tym obszarze i utrzymać decydujący wpływ na polityki naukowe, zwłaszcza na ewaluację badań. Ten model biznesowy tylko pozornie znosi bariery ekonomiczne. Zarówno instytucje naukowe, jak i sami naukowcy płacą podwójnie, to znaczy ponoszą zarówno koszty udostępniania wyników badań na tych platformach, jak i koszty subskrypcji baz danych². W efekcie system ten utrzuca korzystne dla korporacji hierarchie prestiżu, w których główną rolę odgrywają treści umieszczone na danej platformie. Interes ekonomiczny utrzymania tego stanu rzeczy jest ogromny: marża zysku największych komercyjnych dostawców wiedzy sięga 40%, podobnie jak największych gigantów technologicznych, z tą istotną różnicą, że źródłem zysku są tutaj nie reklamodawcy, a podatki, z których finansowana jest nauka³. Dominacja międzynarodowych platform wydawniczych coraz częściej spotyka się ze sprzeciwem, a nawet bojkotem ze strony europejskich instytucji nauki między innymi w Finlandii, Francji, Niemczech, Holandii, Norwegii, Szwecji, Ukrainie i we Włoszech, a także w Kanadzie i USA⁴. Polska nauka również nie powinna godzić się z tym dyktatem, który drenuje środki przeznaczone na badania i tłumi komunikację naukową!

Potrzebujemy systemu komunikacji naukowej, który zapewni nieskrępowany przepływ informacji ekonomicznymi czy prestiżowymi obieg myśli i odkryć naukowych tak wewnątrz środowiska naukowego, jak i pomiędzy nauką i społeczeństwem, przy zachowaniu akademickich mechanizmów kontroli jakości. Tylko taki system pozwala społeczeństwu skutecznie reagować na kryzysy, lepiej ważyć opinie i przeciwdziałać szerzeniu się szkodliwych społecznie mitów. Międzynarodowy ruch na rzecz tak rozumianej otwartej nauki,

2 Czasem opłaty przybierają formę tzw. umów transformacyjnych, niwelujących opłaty publikacyjne dla subskrybentów, zob. <https://esac-initiative.org/transformational-agreements-enable-oa-transition/> (5.05.2025).

3 <https://www.thenation.com/article/society/neuroimage-elsevier-editorial-board-journal-profit/> (5.05.2025).

4 <https://sparcopen.org/our-work/big-deal-cancellation-tracking/> (5.05.2025).

skupiony wokół inicjatyw, takich jak Plan S, DORA czy CoARA, z każdym rokiem przybiera na sile, a zasady i praktyki przez ten ruch propagowane cieszą się wsparciem Parlamentu Europejskiego⁵, Komisji Europejskiej⁶ i UNESCO⁷.

Humanistyka jest awangardą otwartej nauki. Swobodny przepływ myśli i idei leży u jej źródeł i powinien stanowić domyślny sposób dzielenia się wiedzą. To właśnie w międzynarodowej humanistyce dynamicznie rozwija się dziś diamentowy model otwartego dostępu⁸, w którym ani autor, ani czytelnik nie ponoszą opłat, zaś środki publiczne bezpośrednio wspierają infrastruktury wydawnicze. Większość polskich czasopism humanistycznych działa w ramach tego modelu⁹.

Cechami szczególnymi otwartej humanistyki są wielojęzyczność i biblioróżnorodność¹⁰, które pozwalają jej docierać z wiedzą do różnych odbiorców i wspólnot, również lokalnych i rozproszonych, w formie, jaka jest im najbliższa. Jednocześnie otwartość jest narzędziem umiędzynarodowienia, ułatwiającym zaistnienie polskich tekstów i danych humanistycznych w europejskich oraz światowych systemach wiedzy wykraczających poza ramy narzędzi komercyjnych dostawców. Dzięki rozwiniętej technologii automatycznych tłumaczeń humaniści nie muszą porzucać swojego aparatu badawczego, swoistej problematyki czy struktur wytwarzania wiedzy, by dostosować je do wymogów anglojęzycznej komunikacji naukowej. Wybór języka komunikacji powinien zależeć od tematów badawczych i docelowych

5 Rezolucja PE z dnia 17 stycznia 2024 r. zawierająca zalecenia dla Komisji w sprawie promowania wolności badań naukowych w UE, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0022_PL.pdf (5.05.2025).

6 Zalecenie KE z dnia 25 kwietnia 2018 r. w sprawie dostępu do informacji naukowej oraz jej ochrony, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0790> (5.05.2025).

7 Zalecenie UNESCO w sprawie otwartej nauki przyjęte 23 listopada 2021 r., https://www.unesco.org/fileadmin/import24/Otwarta_nauka-3.pdf (5.05.2025).

8 Action Plan for Diamond Open Access, <https://zenodo.org/records/6282403#.Y5NjxS8woRw> (5.05.2025).

9 Raport na temat czasopism diamentowych, <https://otwartanauka.pl/blog/1289-raport-na-temat-czasopism-wydawanych-w-modelu-diamentowym> (5.05.2025).

10 Biblioróżnorodność jako kulturowe zróżnicowanie tradycji pisanie i publikowania naukowego jest związana z rozwojem otwartości w nauce; zob. K. Shearer i in., *Fostering Bibliodiversity in Scholarly Communications: A Call for Action*, Zenodo, 15 kwietnia 2020, <https://doi.org/10.5281/zenodo.3752923>; D. Leão, *Innovative Models of Bibliodiversity in Scholarly Publications*, Zenodo, 16 marca 2021, <https://doi.org/10.5281/zenodo.4608499> (5.05.2025).

odbiorców, ponieważ humanistyka może odgrywać istotną rolę zarówno w obiegu międzynarodowym, jak i lokalnym.

Uwzględniając specyfikę humanistycznej komunikacji naukowej, jej oceny i nośników, prezentujemy cztery postulaty, których realizacja pozwoli urzeczywistnić projekt otwartej humanistyki w Polsce.

1. System ewaluacji powinien uwzględniać i wspierać praktyki otwartej nauki
System ewaluacji i w konsekwencji finansowania jednostek naukowych w Polsce powinien nie tylko wspierać rozwój praktyk otwartej nauki, ale w dłuższej perspektywie przyjąć jej wartości i standardy jako fundament polityki naukowej. Oznacza to uznanie i premiowanie takich praktyk, jak publikowanie w otwartym dostępie, udostępnianie danych badawczych zgodnie z zasadami FAIR¹¹, tworzenie otwartych podręczników i materiałów dydaktycznych czy angażowanie się w projekty nauki obywatelskiej.

W nauce polskiej istnieje zasadnicza sprzeczność w podejściu do praktyk otwartościowych. Z jednej strony Ministerstwo Nauki zbiera informacje z zakresu otwartego dostępu (np. poprzez POL-on), a instytucje finansujące badania naukowe wymagają, żeby finansowane przez nie projekty wdrażały zasady i praktyki otwartej nauki, widząc w tym oczywiste korzyści: zwiększenie wpływu społecznego i transparentności badań naukowych, oszczędności generowanych przez ponowne wykorzystanie danych i wyników badań oraz wzmocnienie przepływu idei, koncepcji badawczych i rozwiązań. Z drugiej strony Polska nie wypracowała polityki otwartości poza zestawem luźnych rekomendacji¹², a system ewaluacji naukowej zupełnie pomija działania na rzecz otwartości, nie oferując zachęt do ich podejmowania. Tracą na tym zarówno nauka, jak i społeczeństwo.

Humanistyka jest wyjątkowym przykładem dziedziny wiedzy, w której praktyki otwartej komunikacji naukowej są powszechnie uznane i stosowane mimo braku systemowych korzyści. Brak kompleksowego uwzględnienia i wsparcia otwartości w całym procesie badawczym – od tworzenia danych, przez publikowanie i wydawanie, po ewaluację – jest szczególnie dotkliwy

¹¹ Jak udostępniać dane zgodnie z zasadami FAIR?, <https://otwartanauka.pl/blog/1266-jak-udostepniac-dane-zgodnie-z-zasadami-fair> (5.05.2025).

¹² Kierunki rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, <https://www.gov.pl/web/nauka/kierunki-rozwoju-otwartego-dostepu-do-publicacji-i-wynikow-badan-naukowych-w-polsce> (5.05.2025).

dla humanistyki ze względu na jej misję i docelowo grozi ograniczeniem naturalnie otwartych procesów komunikacji.

2. Ocena dorobku powinna uwzględniać różnorodne efekty badań naukowych właściwe humanistyce

Konieczne jest przyjęcie jasnych kryteriów oceny dla form komunikacji naukowej innych niż artykuł czy monografia, uwzględniających ich wartość naukową, innowacyjność i wpływ społeczny. Kryteria te powinny zostać wypracowane wspólnie przez całe środowisko naukowe, a następnie uwzględnione w systemie ewaluacji. Tylko wtedy będziemy mogli w pełni docenić różnorodność i bogactwo współczesnej komunikacji naukowej w humanistyce.

Mimo że ocena dorobku bierze dziś pod uwagę głównie monografie i artykuły, krajobraz komunikacji naukowej w humanistyce jest znacznie bogatszy, obejmujący między innymi bibliografie, leksykony, edycje, atlasy. Narzędzia cyfrowe stworzyły nowe możliwości komunikacyjne – od prowadzenia otwartych dyskusji i ogólnodostępnych notatników badawczych online, przez współtworzenie internetowych słowników, encyklopedii czy edycji cyfrowych, po publikowanie cyfrowych zbiorów danych i wizualizację wyników badań. Te wielorakie, praco- i czasochłonne inicjatywy są istotną częścią działalności naukowej, niezbędną dla rozwoju danej dziedziny, a zatem powinny być uwzględnione w ocenie dorobku naukowego¹³.

3. Należy wspierać wprowadzanie i utrzymywanie przez wydawców modeli otwartego publikowania

Postulujemy stworzenie systemowej polityki otwartego dostępu do publikacji, która obejmie nie tylko miękkie zalecenia dla wydawców i agencji finansujących badania, ale także szczegółowy program finansowania transformacji cyfrowej opartej na zasadach otwartej nauki dla wydawnictw naukowych, zwłaszcza tych wydawanych przez jednostki akademickie.

O ile większość polskich czasopism to czasopisma otwarte, które publikują swoje numery w sieci od razu lub po okresie krótkiego embarga, o tyle

¹³ M. Maryl i in., *Recognising Digital Scholarly Outputs in the Humanities*, raport ALLEA, 2023, <https://allea.org/portfolio-item/recognising-digital-scholarly-outputs-in-the-humanities/> (5.05.2025).

monografie nadal publikowane są głównie tradycyjnie. Badanie potrzeb wydawców przeprowadzone przez OPERAS-PL w latach 2022-2023 pokazało, że modele publikowania monografii w otwartym dostępie opierają się głównie na deponowaniu prac w repozytoriach lub publikowaniu ich za opłatą (tzw. BPC – *book processing charges*) w formatach elektronicznych. Choć są to działania niewątpliwie zwiększające otwartość dorobku naukowego, nie stanowią one jednak systemowego i trwałego wsparcia. Polscy wydawcy borykają się przede wszystkim z niedostatkiem środków na powiększenie zespołów redakcyjnych oraz na wdrożenie odpowiedniej infrastruktury cyfrowej¹⁴.

Brakuje krajowych, instytucjonalnych i wydawniczych polityk otwartości oraz regulacji dotyczących otwartego dostępu do monografii. Polska nie jest odosobnionym przypadkiem zaniedbania w tym obszarze, co wynika z przeglądu istniejących polityk w krajach Europejskiego Obszaru Naukowego, przeprowadzonego w ramach projektu PALOMERA¹⁵. Przy braku wsparcia ze strony instytucji zarządzających nauką czy agencji finansujących badania wydawcy coraz częściej decydują się na publikowanie w otwartym dostępie, wybierając przeważnie tak zwaną zieloną drogę. Wdrożenie nowych rozwiązań czy rozwój już istniejących, w tym modelu diamentowego dla wydawnictw instytucjonalnych, wymaga adekwatnego finansowania, które pokryłoby przynajmniej część kosztów związanych z wyzwaniem prawnymi i technicznymi otwartego dostępu do monografii.

4. Rozwój i umiędzynarodowienie humanistyki wymagają wzmocnienia krajowej infrastruktury otwartej nauki

Polska polityka naukowa oparta na zasadach otwartości powinna inwestować w rozwój zespołów i narzędzi służących otwartemu dostępowi, stosowaniu zasad FAIR i innych standardów wypracowanych przez międzynarodowy ruch otwartej nauki. Te działania pozwolą wzmocnić widoczność naszych publikacji i efektów badań w zagranicznych bazach danych oraz w Europejskiej Chmurze Otwartej Nauki (EOSC).

¹⁴ Zob. M. Wnuk i in., *Modele wydawnicze dla otwartych monografii w humanistyce. Raport*, Centrum Humanistyki Cyfrowej IBL PAN, 29 marca 2024, <https://doi.org/10.5281/zenodo.10838053> (5.05.2025).

¹⁵ M. Dreyer i in., *Report on the PALOMERA Survey on Open Access Policies for Books in the European Research Area*, 30 sierpnia 2024, <https://doi.org/10.5281/zenodo.13607261> (5.05.2025).

Infrastruktura wspierana z publicznych środków, bez nastawienia na zysk, i koordynowana przez środowisko naukowe służy uczonym do dzielenia się wiedzą zarówno ze sobą nawzajem, jak i z partnerami społecznymi, takimi jak organizacje pozarządowe i dziennikarze. Na ten solidny fundament – sprawnie działającą infrastrukturę – składają się zarówno narzędzia informatyczne (bazy danych, oprogramowanie), standardy tworzenia, przechowywania i wymiany zapisu danych i know-how, jak i przede wszystkim odpowiednio wykwalifikowany personel: od obsługi IT po dobrze przeszkolonych pracowników wydawnictw i bibliotek.

Krajowa infrastruktura otwartej komunikacji naukowej dotychczas opierała się na oddolnych inicjatywach, które często cierpią na brak stabilnego finansowania i możliwości rozwoju. Według najnowszych raportów potrzeby infrastrukturalne w tym obszarze są ogromne i wymagają stałych nakładów pieniężnych na rozwój baz danych i ich obsługę informatyczną oraz podniesienie kwalifikacji całych zespołów, które będą wdrażać nowe procesy wydawnicze. Stabilna, nowoczesna infrastruktura komunikacji naukowej, współtworzona i kierowana przez jej użytkowników, pozwoli lepiej wyko-